

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA SURIYE’DE ERMENİLER VE TÜRKLER

Şükrü YILMAZ*
İbrahim ARSLAN**
Mustafa Kemal ARSLAN***

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atıf/Cite as: Yılmaz, Ş., Arslan, İ. ve Arslan, M.K. (2023). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye’de Ermeniler ve Türkler. *DÜMAD* (Dünya Mültidisipliner Araştırmalar Dergisi), 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 60-72.

Özet

Mesrob K. Krikorian tarafından 1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti’ne hizmet eden Ermeniler hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bu tezde özellikle Türkiye’nin doğu vilayetleri ve bunlardan biri olan Suriye’de yaşayan Ermeniler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Demografik bilgiler üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmakta ve Suriye’deki Ermenilerin Müslüman ve diğer milletlerden daha fazla olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Eserin devamında Ermenilerin günlük hayata, ticarete, sanayiye ve devlet kurumlarına yapmış oldukları katkılar ve sahip oldukları unvanlar üzerinde durulmakta ve bu unvanların Türkler tarafından genel olarak en düşük mertebelerde verildiği, kasıtlı bir şekilde ifade edilmektedir. Müellif bunu yaparken her vilayete ayırmış olduğu ana kısımlar ile son kerte de ifade ettiği genel durumdaki bilileri ayrıştırmakta ve bu son kısımlarda okuyucuyu Türklerin aleyhine yönlendirici bir tavır sergilemektedir.

Bu makalede Mesrob K. Krikorian’ın eserinde izah edilmeye çalışılan gerçek dışı senaryoya karşı Türk tezlerini ortaya koyan delillere yer verilmekte ve eserin Türkler aleyhindeki asılsız suçlamaları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Krikorian, Osmanlı, Suriye, Türk, Türkiye.

* Okul Müdürü, Apaydın Ortaokulu, sukruyilmaz83@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4839-3152

** Okul Müdürü, Üçgedik İlkokulu, iarslan_31@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-9464-467X

*** Okul Müdürü, Maşuklu Barış Arslan İlkokulu, mustafakemalarlan31@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-4419-7944

Abstract

A doctoral thesis was made by Mesrob K. Krikorian about Armenians who served the Ottoman Empire between 1860-1908. In this thesis, detailed information is given about the eastern provinces of Turkey and the Armenians living in Suraia, which is one of them. Demographic information is persistently emphasized and it is tried to prove that the Armenians in Suraia are more than Muslims and other nationalities. In the continuation of the work, the contributions of Armenians to daily life, commerce, industry and state institutions and the titles they hold are emphasized, and it is deliberately stated that these titles are generally given by the Turks at the lowest level. While doing this, the author distinguishes the main parts that he has allocated to each province and the general information he expresses in the last instance, and in these last parts he displays an attitude that directs the reader to the detriment of the Turks.

In this article, the evidences revealing the Turkish theses against the unrealistic scenario tried to be explained in the work of Mesrob K. Krikorian are included and the baseless accusations of the work against the Turks are tried to be disproved.

Keywords: Armenian, Krikorian, Ottoman, Suraia, Turkish, Turkey.

Giriş

Bu bölüm Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı ve Beyrut vilayetine kadar, Dımaşk bölgesi ve Suriye sahillerinin Osmanlı sosyal yaşamındaki Ermeni iştirakçileri tanımlar.

Bir Finike kasabası olan Beyrut, tarihteki ilk dönem Tell ul-amarinah tabletlerinde zikredilen, bir öğrenim ve ticaret merkezi olmuştur ve öyle bilinir. Yunanlılardan, Romalılar ile Araplara ve daha sonra Haçlılara geçti. Türk dönemi esnasında meşhur Durzi (Druse) prensi Fakhr el-Din (1595-1634), Ma'n'ın sarayının 'emirleri' tarafından yönetildi. 1763'de doğrudan Türk yönetimi altına girdi. 1888'e kadar Suriye vilayetinin bir parçasına dönüştü, daha sonra Beyrut, Tripoli, Lazkiyye, Akka ve Nablus sancaklarını kapsayan ayrı bir vilayet yapıldı.

Bazan Lübnan olarak da takdim edilen Cebel-i Lubnan (Lübnan Dağı), bizim dönemimizin başlangıcı, 1840-60'da, Maronitler (Maruni) ve Durziler arasında bir savaş meydanıydı.¹ Rahatsızlık Maronitlerin katliamı yüzünden araya giren Fransız güçler tarafından yeni barış tesis edilerek 1860'da sona erdi. Hükümet tarafından Fuad Paşa (1814-68) tam yetkili bir milletvekili olarak hükümetten gönderildi. Paşa'ya refakat edenler arasında aşağıdaki Ermeniler de vardı: Isahak Abro Efendi ve

¹ Lübnan katliamı üzerine: I. b. Yakub Abkarius (an Armenian), 'The Lebanon in Turmail: Syria and the Powers in 1860', trans. and annotated by J. F. Scheltema; PRO-FO, 78/1521, 'Disturbances in Syria (Mount Lebanon)'; FO, 78/1557, 'MS Correspondance on Affairs of Syria (Disturbances), laid before Parliament (No. 628, 1860)', which are letters and reports of the British consuls of Beirut, Sayda and Jarusalem, and 'Parliamentary Papers', 1861, vol. 2, 'Syria'.

Stephan Arzumanian, sekreter olarak ise Dr Serovbe Vitchenian, Dr Nahapet Russinian ve Dr Gabriel Sevian.

Kargaşa'yı daha fazla ertelemek için, bir uluslararası komisyon Büyük Güçlerin kontrolü altında Lübnana bir otonomi teklif için bir 'Reglement organique' icrası kararlaştırıldı. Sonuç olarak Avrupalıların aracılığıyla Cebel-i Lubnan doğrudan Babîâlîye bağlı ayrı bir mutasarrıflık yapıldı. Mutasarrıf bir Hıristiyan olabilecekti ve Büyük Güçlerin tasvip etmesi halinde üç yıl faaliyet gösterecekti. Böylece, 1868'e kadar bir beş yıl daha memurluğu uzatılan, İstanbul'lu bir Ermeni olan Davud Paşa, ilk vali olmak için geldi. Bu yeni düzenlemeden, Cumhuriyetin başı olduğu gibi geleneksel olarak bir Hıristiyan başkana sahip olan modern Lübnan yaratıldı.

Ermenilere göre, Büyük Kral Tigran'ın orduları Suriye, Fenike ve Filistin'in daha geniş parçalarını fethettiği, M.Ö. 84-70'lerdeki, Lübnan'la ilişki kurulur. Ermeniler Kilikya Ermeni kiralığının yaratılmasından sonra özellikle Lübnan'la ilişkiyi kestiler. Fakat onsekizinci yüzyıla kadar orada çok az Ermeni yerleşimci vardı. 1721'de, Abraham Muradian (1663-1738)'in liderliği altında, Lübnan Dağı'nda, 1750'de Ghazir yakınında, Beit Khashbo'da bir başka manastıra sahip olan Kuryem'de (Ghosta-Ruhulkudüs- köyü yakınında) St Anton'un Ermeni Katolik kardeşliği kuruldu. Aynı zamanda 1772'de vucut verilen Suriye'deki Ermeni Katolikleri Patriği Bzommar'da kuruldu.² Bu, manastırın bölgesel merkezi olmaktan başka, politik sebeplerle Türkiye'den ayrılan Ermeniler için bir sığınak oldu. Bu, onları Lübnan'a yerleşmeye teşvik etti. Ermeniler 1894-6'da Anadoludaki tehlike sırasında sayılarını artırdılar, fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında pekçok mülteci geldiği zaman, herşeyden önce Beyrut ve civarında yerleştiler. Lübnan şimdi Ermeni Diaspora'sının en kuvvetli ve aktif toplumuna sahiptir³.

İdari Yapı ve Nüfus

Dımaşk ve Beyrut vilayetleri ve Cebel-i Lübnan bağımsız mutasarrıflığı Suriye'nin hinterlandı olarak tanımlanırdı, çünkü ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu bölgelerde çok fazla Ermeni yaşadı. Dımaşk vilayeti Dımaşk, dört sancak: Hamah, Hauran, el-Salt ve aşağıdaki yirmi iki kazadan meydana gelir. Beyrut vilayetine ait beş sancakta, Lazkiye, Beyrut, Tripoli, Akka, Nablus ve yirmi bir kazası vardı⁴.

Krikorian, on dokuzuncu yüzyılda Ermeni nüfusun, Suriye sahilleri, Dımaşk ve Lübnan bölgelerinde çok fazla olmadığına işaret ederek, Ermenilerin pek çoğunun Suriye çöllerine sürüldükleri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu bölgede biraz daha çoğaldıklarından bahseder. Ona

² Bzommar Manastırı 1749'da kuruldu ve 1771'de tamamlandı, fakat rahipler 1750'de onda ikamete başladı. Bozammar manastırında 1923-4'de St Anton emrindeki son bir kaç rahip kaldı.

³ Mesrob K. Krikorian, *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana 1976, s. 92-93.

⁴ Bkz. Krikorian, a.g.e, s. 93-94.

göre bu Ermenilerden bazıları Suriye'den, 1960 sonrası sayımlara göre 200.000 civarında Ermeni'nin bulunduğu, Lübnan'a kaçtı veya taşındı. Krikorian, 1900-1 için, Suriye (veya Dımaşk) Vilayet Salnamesi'nin Ermeni nüfusla ilgili olarak aşağıdakileri rakamlarını vermektedir⁵:

Dımaşk	
Apostolic	257
Katolik	179
Toplam	436
Wadi' el-Acem	
Apostolic	52
Rashayya	
Katolik	30
Hamah	
Apostolic	5
Toplam	523

Onun kullandığı kaynaklardan olan Ormanian⁶ ise Suriye vilayeti Ermenilerinin sayısını 1900-1 salnamesinin rakamlarından çok daha yüksek, 2.000 olarak verir. Krikorian, Cuinet'in de Ormanian'ın rakamlarını kabul ettiğini ve Ermeni nüfusunu onun rakamlarına yaklaşık bir sayı olan 2.025 olarak kaydettiğini ifade eder.⁷

Lübnan hakkında da benzeri yargılarda bulunarak, kaynakların Beyrut vilayetindeki Ermeni nüfusu 1.200-1.300 civarında gösterdiğini, 1908 Vilayet Salnamesi'nin Ermeniler için 1.218 rakamını verdiğini, Ormanian'ın 1.300 (1.000'i Apostolic ve 300'ü Katolik) olarak tahmin ettiğini belirtmesine rağmen⁸, baz olarak salnamenin rakamlarını almayı tercih eder:

Beyrut

Apostolic	108
Katolik	461
Toplam	569

⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁶ M. Ormanian, 'The Church of Armenia', p. 207; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 308-9.

⁷ V. Cuinet, 'Syrie, Liban et Palestine', Paris 1896, pp. 307, 386, 394, 458 and 480. Ona göre Dımaşk Sancağı'nda 1. 925 (1. 025 Protestan ve 900 Apostolic) Ermeni, Cebel-el-Druz'da 200 Apostolic yaşadı.

⁸ Ormanian in *ibid.*; 'Beyrut vilayeti salnamesi' ('Year-book of the Province of Beirut'), 1326H/1908, straight after p. 424. Cuinet'e göre (op. cit. , pp. 14, 52, 53, 82, 89, 149, 160 ve 162) 1895'lerde Beyrut vilayetinde 2. 931 Ermeni yaşadı: 2. 001 Apostolic (Beyrut'ta 200, Merdc 'Ayun'da 201 ve Lazkiye'de 1600), ve 930 Katolik (Beyrut'ta 400 ve Sur'da 530). Bu rakamlar hem Türk hem de Ermeni kaynaklar tarafından verilen rakamlardan daha yüksektir. Benzer hususlar Erzurum için de vardır, bk. Çoruh, Haydar (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, Ankara; tablolarla genişletilmiş baskı için bk. Çoruh, Haydar, "Erzurum'daki Türk Ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Güneyde Bır Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatıpoğlu Armaganı, Gazi Yayınları, Ankara 2022.

Tripoli

Katolik	14
---------	----

Lazkiye

Katolik	243	
Sahiun	392	
Üç Sancağın Yekün Toplamı		1.218

Krikorian, Cebel-i Lübnan'da çok az Ermeni olduğunu, bu mutasarrıflığa ait yıllığın Ermenilerin sayısını Kisruan kazasındaki Süryaniler (Hıristiyan) ile 5 civarında kaydettiğini, 167 olarak tahmin edilen Protestanlar arasında da Ermenilerin olabileceğini ifade eder. O, Ormanian⁹'in Cebel-i Lübnan ve Kudüs hakkında 1960 sonrasındaki nüfus sayımlarına göre verdiği Ermeni sayısının ancak 3.200 (3.000'i Apostolic, 200 Katolik)'e ulaşabildiğini¹⁰ öz önüne alınırsa, 1890'larda Kudüs'te 2.000 civarında Ermeninin olduğu, buna dayanarak da Theodik'in Almanak'ında¹¹ Cebel-i Lübnan'da için verilen 1.000 veya 1.200 Ermeninin olduğu kabul edilebilir. Krokirian, bu bilgiyi başka kaynaklardan teyid edemediklerinden, doğruluğuna kesin gözle bakmadığını itiraf eder. Bu sebeple de Cebel-i Lübnan'daki Ermeniler için yukarıda vermiş olduğu iki sayının taban tabana zıddı bir ortalamanın alınabileceğini bildirir. Diğer taraftan Suriye sahilleri, Dimaşk, Beyrut¹² ve Cebel-i Lübnan Ermenilerinin Türk salnamelerinde 1.800 civarında verildiğine ve Ormanian'ın bu sayıyı 4.500 ile sınırladığından bahseder. Krikorian, Ormanian'ın rakamını da göz önünde bulundurarak, sözkonusu bölgelerdeki Ermeni nüfusun bir ortalamasının alınabileceğini, bunun da yukarıdaki iki sayının ortası olan 2.150 sayısının olabileceğini bildirir.

Bu ifade bize göre yanlıştır. Çünkü Cuinet'in konu hakkında verdiği rakamları kabul etmemekle, zaten taraflı davrandığını açıkça göstermiştir.

Ermenilerin Vilayette Yapmış Oldukları Hizmetler Meslek ve Zanaatlar

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Suriye Ermenileri ziraat, elsanatları ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bu vilayetin başlıca üretimi: Buğday, arpa, mısır, pirinç, pamuk, şeker-kamışı, tütün,

⁹ Ormanian, op. cit.; Lepsius, op. cit.

¹⁰ Güran, Kudüs'teki gayrimüslim nüfusu karışık olarak 41.514 olarak verir. (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

¹¹ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 263.

¹² Güran Beyrut'taki gayrimüslim nüfusu karışık olarak 115.744 olarak verir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

sebzeler ve meyveler, kereste, kireç taşı, arduvaz (kayagantaş), kömür, demir ve bakır idi. Dımaşk'ın, yün ve metal kakma işi diğer ülkelere ihraç edilirken, deri işi (ve hâlâ) popüler idi¹³.

Suriye vilayeti Ermenileri, Cebel-i Lübnan ve Dımaşk'da Hıristiyanlar işkence ve katliama uğradığı 1860'dan önce, daha çalışkan ve talihliydi. Aynı zamanda, açıkçası, bazı Ermeniler rahatsız edildi, fakat diğerleri kaçtı. Ephrikian, özellikle Dımaşk Ermenilerini anlatırken, aşağıdakileri sunar¹⁴:

1860 katliamından önce Dımaşk'ta yabancı uyruklu kabul edilen 30 civarında Ermeni ailesi vardı ve gerçekten bir kaç yabancı tüccarlardı. Fakat Bunlardan bu zamanda (i.e. 1897/8), sadece beş aile kaldı, hiçbiri ticaretle uğraşmadı. fiimdi Ermeniler günlük yaşamlarını güçlükle kazanan farklı kasabalardan göçmüş, yaklaşık 300 kişilik, 40 hane civarındadırlar.¹⁵

Lübnan Ermenileri farklı meslek ve zanaatlarla uğraşırlardı. Bu oradaki Ermenilerin tarihini çalışan Varjapetian'ın vardığı kararıdır:

1895'den önce, Lübnan'daki Ermeni toplumu 30-40 haneden ibaretti, vilayetin tamamında, ortalama olarak, yaklaşık 200 civarında Apostolic Ermeni vardı. Aynı miktarda da Katolik Ermeni vardı. Ermeniler hem Türk hükümeti tarafından ve hem de yerliler tarafından itibar görürken, genellikle yüksek derecelerdeki devlet görevlileri ve tanınmış tüccarlardı.¹⁶

Beyrut'un çok sayıdaki Ermeni tüccarları arasında, 1890'larda temayüz etmiş çok faal ve tanınmış esnaf olarak şunlardan bahsedebiliriz: Bedros (Pedros) aghadjanian, Sarkis Eghiayan, Gabriel Gabrielian, Tigran Kalemkarian, Tigran Kasardjian, Meguerditch Hazarapetian, Yovhannes Gülbenkian, Yakob Mukhtarian, Nazareth Baghdasarian (Baltasarian), Barsum Petrosian, Stephan Topuzkhanian, ve Khirlakian ailesi¹⁷.

İştirak Ettikleri Merkezler

Suriye vilayetinde Ermeni iştirakçilerin merkezleri: Dımaşk sancağında Dımaşk, Ba'labakka ve Rashayya Hamah sancağında Hamah ve Hims, Hauran sancağında Aclun (Adjlun) kazasıydı. Salt sancağında hiç Ermeni görevli yoktu¹⁸.

Beyrut vilayetinde, Ermeniler Trapoli sancağında Trapoli kazasında, Akka sancağında Akka kazasında ve Lazkiye ve Nablus sancağının merkezlerinde, merkezi hükümet dairelerinde çalışırlardı.

¹³ Krikorian, *a.g.e.*, s. 95-96.

¹⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 95-96.

¹⁵ S. Ephrikian, 'Bnashkharhik bararan' ('Armenian Geographical Dictionary'), vol. 1, p. 574.

¹⁶ S. Varjapetian, 'Hayere Libanani metch' ('The Armenians in Lebanon'), p. 285.

¹⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 95-96.

¹⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 96.

Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına gelince, sosyal hayattaki Ermeni memurlar, merkezlerden başka, sadece Shuf ve Zahlah kazalarında bulunurdu¹⁹.

Dımaşk Vilayetindeki Ermeniler

Dımaşk vilayetinde Ermeniler başlıca maliye, mühendislik dairelerinde ve umumî sağlık servisinde rol oynarlardı. Vilayetin merkez mahallelerinde, 1888-9'da Ziraat Bankası ajanı 1900-1'de Osmanlı Bankası'nın muhasebecisi olan bir Ermeniydi. Teknik sahada, 1888-9'da umumi işler dairesinde çalışan bir Ermeni mühendis ve bir ustabaşı vardı 1895-6'da mühendis yardımcısı şüphesiz Tigran Efendi'ydi 1900-1'de 1904'den 1908'e kadar bir maden mühendisi, 1892-1903 arasında ziraat müfettişi olan Shahin Efendi mühendis yardımcısıydı.1883-4'de Orman koruma memuru Ermeni Boghos Efendi idi²⁰.

Sosyal sağlık alanında, askeri hastahane, 1878-9'da cerrahlıkta Yovhannes Efendi 1888-9'da eczacı ve yaver (adjutant)-binbaşı doktor Ermeniydi 1895-6'da Artin Efendi binbaşı doktordu ve Martiros Efendi hastahane muhafızıydı, fakat 1900-1'de Belediye eczacısı Ohannes Efendi'di. Eğitime gelince, 1900-1'de hükümet ortaokul müdür yardımcısı (vice-drector) Hambartzum Efendi Nizamian olup, aynı zamanda kozmoloji (evren bilimi), kimya ve mühendislik öğretirdi. Ba'labakka kazasında gelir ve gider denetleyicisi 1888-9'da Ermeniydi. 1900-1'de Reji dairesinde bir Ermeni memur, Ziraat Bankası'nın şubesinde 1895-6 ve 1900-1'de muhasebeci Ermeniydi. Duma'da 1883-4'de gelir ve gider denetleyicisi, memurluğunun kapasitesi idarî meclis tabii azası olan, Iskender Kevorkian Efendi idi²¹.

Nabak'da 1888-9'da tapu-senedi katibi Ermeniydi ve 1878'lerden 1895-6'lara kadar Rashayya kazasının idarî meclisinde bir Ermeni aza vardı. Hamah sancağının merkezinde bir Ermeni 1869-70'de idarî meclise seçildi, 1900-1'de belediye eczacısı Petros Efendi'di. Hims kazasında 1869-84'lerde belediye meclisinde bir Ermeni aza ve 1900-1'de idarî meclisde bir aza vardı. Hauran sancağında Aclunda, 1900-1'de belediye doktoru Mihran Efendi Petrosian (Bedrosian) idi.

Beyrut Vilayetindeki Ermeniler

Beyrut'un sosyal yaşamındaki Ermeni iştirakçiler vilayetin merkezinde var oldukları çok açık bir şekilde belliydi. Teknik meseleler, umumî maliye, sıhhiye servisinde, mahkemede, eğitim ve ziraatte çalıştılar.1900-1 ve 1908'de Mühendislik dairesindeki mühendisler Ermeniydi, Yovhannes ve Vitche Efendiler, 1892'den 1901'e kadar ustabaşları da Ermeniydi. 1908'de Hambartzum Efendi

¹⁹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 96.

²⁰ Krikorian, *a.g.e.*, s. 96-96.

²¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 96-96.

1893-4'de postacı iken posta ve telgraf servisinde bir amil (agent, vekil) idi. 1893-4'de Devlet matbaasındaki dizgici şefi Ermeniydi²².

1908'de Duyun-ı umumiye idaresinde ilk muhasebe katibi Ermeni idi ve gümrük dairesinde baş katip de Ermeni idi. 1900-1'de Orman koruyucusu ve maden baş müfettişi Oskan Efendi idi ve 1905'den 1908'e kadar Yakop Efendi Aslanian ziraat müfettişiydi. Mahkemede 1900'den 1902'ye kadar şüphesiz Krikor Efendi ticarî mahkemede etkiliydi ve 1905-6 sırasında Arthur Efendi Maghachian mahkeme müfettişiydi. Eğitim alanında eğitim meclisinin hesap denetçisi 1893-4'de, Devlet orta okulunda birinci ve ikinci müdür yardımcıları olduğu gibi, Ermeniydi. 1900'lerden 1908'lere kadar Ervand (Yervant) Karakashian aynı okulda Fransızca, genel tarih, hukuk, muhasebecilik (book-keeping) ve astronomi konferansları verdi, 1901-2'de Ervand Damaghadjian coğrafya, muhasebecilik ve eczacılık öğretti.

Sağlık servisiyle bağlantılı olarak Ermeniler en çok özellikle 1890'dan sonra katkıda bulundular. 1888'lerden 1894'lere kadar Askeri hastahanedeki bir Ermeni, Mihran Efendi, cerrah idi, 1900'den 1908'e kadar Tigran Efendi eczacıydı. 1893-4'de Askeri tıp okulunda üç Ermeni doktor vardı. 1900-1'de Arshak Efendi hayvanlar için sağlık müfettişiydi, aynı yıl Aristakes Efendi Karantina dairesinde Fransa'nın katibiydi. 1908 vilayet salnamesi, Beyrut'un pratisyen doktorları arasında, Yuhanna Wortabed (Yovhannes Vardapet) ve mezun olan kimyacılar arasında Eduar(d) Tokatli (Tokatlian)'i kaydeder. Akka'da bir Ermeni 1893/4'lerden 1908'e kadar karantina amiliydi. Tarabya ve Nasira kazalarında 1900-2'de, sırasıyla postacılar olan Parsegh Efendi ve Ervand Efendiler, Ermeniydi. 1893-4'e Safad'da dahi, aynı bölgede Nishan Efendi belediye doktoruyken, postacı bir Ermeniydi. 1893-4'de Tripoli'de Makar Efendi karantina doktoruydu ve Yovhannes Efendi 1900'den 1902'ye kadar umumi işler mühendisiydi. 1893-4'de Rıhtım posta ve telgraf servisi baş amili (agent) Ermeni, Bedros Efendi idi. 1893-4'de Nablus sancak merkezinde idarî mecliste bir Ermeni vardı 1900'den 1901'e kadar belediye doktorları Artin ve Nishan Efendiler Ermeniydi. 1894-4'den 1901'e kadar Ziraat Bankası şubelerinin bir vekili Miridjan Efendi (Armenian?) idi.

Lazkiye'de (fiimdi Suriye'de) bazı Ermeniler, 1878-9'dan 1901-2'ye kadar posta ve telgraf servisinde çalışırdı, 1869-70'den 1878-9'a kadar İdari mahkeme meclisinde bir Ermeni etkindi. Cebile (Jabla) kazasında 1901-2'de Matthoes Efendi belediye doktoruydu.

Cebel-i Lübnan'daki Ermeniler

Cebel-i Lübnan'ın sosyal yaşamındaki Ermenilerin rolü çok sınırlıydı, belki bunun sebebi bu mutasarrıflıkta onların çok azının yaşıyor olmasıydı. Merkezi hükümetin tahrirat şefliğinde, Krikor

²² Krikorian, a.g.e., s.97-98.

Efendi Küpelian 1888'den 1892'ye kadar baş katip idi. Aynı zamanda orada memur olan kopyacı bir Ermeniydi. Yine 1888-92 sırasında postacı Ermeniydi. 1878-9'da posta ve telgraf servisinin baş memuru Yovhannes Efendi idi. 1888-9'da Akiba nahiyesi belediye meclisinde bir Ermeni aza vardı.

Ermenilerin Genel Görünümü

Dımaşk ve Beyrut vilayetlerinin sosyal meselelerinde Ermeni iştirakçiler çok geniş veya sabit değildi, özellikle Cebel-i Lübnan'da, Ermeniler umumî idarenin makineleri olarak çok az role sahiplerdi. Sebebi, sanırım, bu bölgelerin Ermenilerinin çok az sayıda, (viz.) 3.150, olmasıydı. *Ermeni yerleşimcilerin bütün sayılarıyla Osmanlı sosyal yaşamındaki Ermeni iştirakçilerin sayıları karşılaştırıldığında, onlara iyi davranıldığı doğru bir sonuç olabilir.* Fakat, bu neden idi? Belki sebebi, Ermeniler çalışkan unsurlardı, veya Türkler de öyle olabilirdi, politik bir görüş olarak, Suriye ve Lübnan'da onlara güvenilirlikti. Diğer vilayetlerdeki, Ermenilerin başlıca idarede ve belediye meclislerinde ve adlî mahkemelerde etkili olmaları Dımaşk, Beyrut ve Cebel-i Lubnan mutasarrıflığında onların çoğunlukla teknik meselelerde, sağlık servisinde, umumi maliyede ve zirai meselelerde faaliyette olmaları ilginç bir not olarak dikkat çekmektedir. Sanırım bu olgunun sebebi, siyasî idare ve adliye için toplumlar arasından sayılarına göre seçilecek memurlar, hatta randevu vasıtasıyla kazanan diğer memurlar da olabilir.²³

Eğitim alanındaki Ermeniler, Türkçe ve Arapça bilgileri yüzünden, müdür yardımcısı ve öğretmenler olarak hükümet ortaokullarında çalıştırılırdı. Lübnan'daki Ermeniler 1915-20 olaylarından sonra arttı. Bu gün orada Parlamento'da altı Ermeni görevli (dört Ermeni Apostolic, bir Ermeni Katolik ve bir Ermeni Protestan) vardır ve pek çok Ermeni sosyal yaşamın farklı alanlarında istihdam edilir.

Kazalarda Yetişmiş Önemli Ermeni Aydınları

DAVUD, Paşa, Karapet (1816-73). İstanbul'da doğdu, Artin Davud (Davudian) veya Davud Oghlu adlı bir Ermeni Katoliğin oğluydu. Berlin Üniversitesinde Almanca yüksek eğitimini tamamladı ve İstanbul'a döndüğünde Dışişleri Bakanlığı (the ministry of foreign affairs)'nda istihdam edildi. Daha sonra Eski Alman hukuku üzerine dikkate değer bir çalışma olan 'Eski Almanların Tarihi Yasaları' (Histoire de la legislation des anciens Germains' (Berlin 1845)'i yazdığı için, Jane'deki Hukuk Fakültesi tarafından bir doktora payesiyle Ağustos 1858'de mezun olduğu, Berlin'deki Türk elçiliğine ataması yapıldı.²⁴ 7 Nisan 1856'da bir ferman (İmperial write) ile Viyana'ya Osmanlı genel konsolosu olarak tayin edildi. 1858'de Halep vilayetinin devlet matbaa müdürü oldu 1859'da İstanbul'daki sansür (censure) dairesinin şefi ve 1860'da telgraf servisi başkanı oldu. 1861 Haziran'ı ortalarında Lübnan'ın kritik durumlarında Cebel-i Lubnan mutasarrıflığının ilk

²³ Krikorian, a.g.e., s.98-99.

²⁴ Krikorian, a.g.e., s. 99-101.

genel valisi olarak tayin edildi (1861-3). Burada akıllılık göstererek, onun memuriyeti beş yıl daha uzatıldı (1863-8). 1868’de Rumeli demiryolları inşaatını başlatmada başarılı olduğu İstanbul’da umumi işler başkanı oldu. 1871’de zaten hastalandığından emekliye ayrıldı ve 4 Kasım 1873’de Biarritz’de öldü.²⁵

HALEPLIAN, Daniel. Arapkir’de doğdu ve yerel Ermeni Katolik Okulu’nda eğitildi, Alacahan, Tokat ve İstanbul’da telgraf servisinde istihdam edildi. Sonra Beyrut’a taşındı ve orada 1905-15(?), yirmi yıl posta ve telgraf servisinde çalıştı.

ISHAK, Awni (1860-1935). Dımaşk’ta doğdu, avukat oldu ve Beyrut ve Kudüs’te adliye mahkemesinde hizmet etti. Arapça Ağır Ceza sözlüğünü Osmanlıcaya tercüme etti. Ona hizmetleri için hükümet tarafından ‘Osmaniye’ nişanı verildi.

KHASHO, Emil. Antun’un büyük oğlu Joseph’in oğludur. Tiflis’ten geldi, fakat 1820’ye kadar Dımaşk’a yerleşti. Emil Beyrut St Joseph University’de ve Louvain Üniversitesi’nde inşaat mühendisliği tahsil etti. 1897’den 1902’ye kadar Belçika’da çalıştı ve Beyrut’a döndü. 1904’de baş mühendis tayin edildi, fakat sadece üç yıl bu görevi devam ettirdi. O Beyrut’ta ‘Autel Dieu de France’ gibi meşhur, çeşitli binalar inşa etti.

KHAYAT, Yovseph (Joseph). Beyrut’da doğdu, fakat ataları Tiflis’den idi. 1870’de Dımaşk’ta bir hükümet mühendisi olarak istihdam edildi ve daha sonra onsekiz yıl Beyrut Belediyesi’nde çalıştı.

KHENDAMIAN, Araquel (1856-1914). Üsküdar’da doğdu, Osmanlı hükümeti tarafından Rusya’ya bir grup öğrenci arasında mühendislik öğrenmesi için gönderildi. Derecesini elde ettikten sonra 1895’ten 1903’e kadar bir hükümet görevlisi olarak Kudüs’te istihdam edildi. 1904’de Beyrut’a taşındı ve 1907’de Halep’te daimi bir hükümet mühendisi oldu.

MANUKIAN, Manuk-Bshara (1841-1925). Mühendislik öğrendi ve 1860’da Beyrut’dan Dımaşk’a kadar köprüde çalışmak için istihdam edildi. Zaman zaman da Fuat Paşa (1814-68)’nın bilgisi dahilinde başlıca Erzurum yolunun inşasında işbirliği yapmak için Trabzon’a gönderildi. 1870’de Beyrut’a döndü ve orada çalışmaya devam etti. Bizim kaynaklarımıza göre ‘uzun bir zaman’

²⁵ Fraşeri, Qamus ül-a’lam’ (Dictionary of proper Names), art. Atana vol. 3, p. 2111; ‘EI’, 1st edn, vol. 1, p. 929; K. S. Salibi, art Dawud Pasha in ‘EI’, 2nd edn, vol. 2, pp. 184-5; ‘IA’, vol. 3, p. 498; State Archives of Vienna, ‘Administrative Registratur des kaiserlich-königlichen Ministeriums des Aeusseren’, f/9, Türkei-wien, Karton 7, Davut Paşa ile ilgili sekiz belge, Mayıs-Haziran-Temmuz 1856’ya ve diğer ikisi Eylül 1859’dan tarihlendirildi (hepsi M. K. Krikorian tarafından ‘Handes Amsoreay’ Vienna, April-June 1968, pp. 229-42’de yayınlandı); H. H. Jessup, ‘Fifty-three Yerars in Syria’, vol. 1, pp. 234, 249, 250, 254, 266-7, 290-1 ve 332; Ph. Hitti, ‘Lebanon in History’, pp. 443-5, ve E. Boghosian, ‘Karapet Artin Pasha Davudian, 1816-1873’ (in Armenian).

Dımaşk ve Beyrut vilayetlerinde baş mühendis oldu. 1890'da Sayda'da bazı kazılar yönetti. Onun umumi hizmetleri için Osmanlı hükümeti tarafından 'beşinci dereceden nişan' ile onurlandırıldı.

MINASIAN, Petros (1881-1935). Bursa'da doğdu, Kudüs'te Ermeni St James Manastırı'nda ve yerel Fransız okulunda eğitildi. 1900'de, yüksek rütbeli bir görevli olarak posta işinde istihdam edildiği Beyrut'a yerleşti. Bu görevini 1914'e kadar sürdürdü.

NAFILIAN, Kasbar (Gasbar) (1875-1938). İstanbul'da Dr Anton'un ailesinde doğdu, Pariste mimarlık tahsil etti ve derslerini 1895'de bitirdi. 1902'de bir hükümet binasının planını çizmek üzere Muzaffer Paşa'nın yaptığı davet üzerine Beyrut'a gitti .Lübna taşındı ve paşanın iktidarında, bir mimar olarak ülkeye hizmet etti.

SUKIASIAN, Melkon (1860-1915). Çemişkezek (Elazığ) köyünde doğdu, Paris ve İstanbul'da bilimsel tarım (agronomy) tahsil etti. 1883-4'de İstanbul'da ziraat başkanlığına getirildi ve iki yıl sonra vilayet ziraat idarecisi olarak Halep'e gönderildi. 1892'den 1903'e kadar ilk defa ziraat müfettişi olarak ve sonra, 1904'den 1908'e kadar bir maden mühendisi olarak çalıştığı yer olan Dımaşk'a transfer oldu .

TCHADERDJIAN, Meguerditch (1870-1937). Diyarbakır'da doğdu. Ana dilinden başka Türkçe, Arapça ve Farsça (Persian) öğrendi. 1895/6'da aşağı Beyrut'a yerleşti ve uzun yıllar orada Duyun-ı umumiye idaresinde çalıştı.

WORTABED (VARDAPET), Yuhanna (John veya Yovhannes), MD (1826-1908). Yakob Wortabed'in oğlu olup, Lübnan'daki Sayda'da doğdu. İlkdefa yerel bir misyoner okulunda öğrenim gördü ve sonra İskoçya'da daha yüksek eğitim aldı. 1851'den 1855'e kadar Hasbayya (Mayıs 1853'de papazlık rütbesi verildi) Protestan Kilisesi'nin papazı oldu. İskoçya'ya geri gitti ve 1860'da orjinal kaynaklardan derlediği, önemli kitabı Suriye Dinler Araştırması'nı-'Researches into the Religions of Syria'- yayınladı. Daha sonra Beyrut Tıp Koleji (daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi oldu)'nde bir ordinaryüs profesörlük (professorship)'e davet edildiğinde 1896'ya kadar faaliyette bulunduğu İskoçya Birleşik İhtiyarlar Kilisesi (United Presbyterian Church)'nin bir misyoneri olarak Halep'e gönderildi. Ekim 1867'den 1882'ye kadar anatomi ve fizyoloji konferansları verdi. Deliler için 'Asfuriyyah' hastahanesini organize eden komitede idi. 1882'den 1908'e kadar Beyrut'ta Bab Idris'teki kiliniğinde bir doktor olarak insanlara hizmet etti. Osmanlı hükümeti tarafından madalya verildi.

Kaynakça

- A. Cevad (1895-1900). Diyarbakır ‘Memâlik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati, II , İstanbul.
- Bayındır, Seda (1997). Adana Ermeni İsyanı (1909), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul.
- Bryce, J. (1916). The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1916.
- Cuinet, V. (1896). Syrie, Liban et Palestine, Paris.
- Cuinet, Vital (1891). La Turquie d’Asie, Cilt: II, Paris.
- Çoruh, Haydar (2002). “Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, Ankara.
- Çoruh, Haydar, “Erzurum'daki Türk Ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri”, Güneyde Bir Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatıpoğlu Armaganı, Gazi Yayınları, Ankara 2022.
- Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü (1336). Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri, ü, İstanbul.
- Eramian, H. (1929). ‘Memorial of Van-Vasporakan, vol. 1, Alexandria.
- Fraşeri, Ş. (1888-9). Kamûs ül-a’lâm, Cilt: 4, 1306-1316 H.
- Güran, Tefvik (2000). “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey, (Edit. H.İnalçık-Ş.Pamuk), Ankara 2000.
- Gürün, Kamuran (2001). Ermeni Dosyası, 5. Baskı, İstanbul.
- Karpat, Kemal (1985). Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press.
- Karpat, Kemal H. (1978). “Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893”, International Journal of Middle East Studies, Vol. IX.
- Kodaman, Bayram (2001). “Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı”, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul.
- Krikorian, Mesrob K. (1977). Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London.

Küçük, Cevdet (1986). Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul 1986

Küçük, Cevdet (1985). "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985) , Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Leart, M. (1913). La question Armenienne a la lumiere des documents, Paris.

Lepsius, J. (1919). Der Todesgang des armenischen Volkes, Potsdam.

Lynch, H. F. B. (1901). Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar, Cilt: II, London.

McCarthy, J. (2002). "Osmanlı Ermeni Nüfusu", Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara.

Ormanian, M. (1955). The Church of Armenia, London.

Özgül, M. Cemil (2001). "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). "Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914:

Theodik (1922). The Almanac For Everyone.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Uras, Esat (1987). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul.